

Η Ελευθερία της Πληροφόρησης στην Εποχή των Ψηφιακών Πλατφορμών

Χαράλαμπος Ανθόπουλος

Καθηγητής, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Email: anth@eap.gr

Το Σύστημα Πληροφόρησης στην Εποχή του Web 2.0 και ο Ρόλος των Ψηφιακών Πλατφορμών

Οι μεγάλες ψηφιακές πλατφόρμες, όπως η Google στον τομέα των μηχανών αναζήτησης και το Facebook, το Twitter, το Instagram και το YouTube στον τομέα των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, αποτελούν τους πρωταγωνιστές του λεγόμενου «δυναμικού» Internet ή Web 2.0, η έλευση του οποίου, περί τα μέσα της δεκαετίας του 2000, άλλαξε ριζικά το σύστημα πληροφόρησης, την αρχιτεκτονική του, τους παράγοντές του, την ίδια την έννοια της δημοσιογραφικής πληροφόρησης.

Όπως παρατηρεί ο Giovanni Pitruzzella, στο νέο αυτό περιβάλλον έχει συντελεσθεί η μέγιστη αποκέντρωση της ενεργητικής ελευθερίας της πληροφόρησης, η μέγιστη πραγμάτωση της ελευθερίας αναζήτησης και της λήψης πληροφοριών, καθώς και η μέγιστη συγκέντρωση επιρροής στην κοινή γνώμη.

Φορείς της ενεργητικής ελευθερίας της πληροφόρησης δεν είναι πλέον μόνο οι επαγγελματίες δημοσιογράφοι που εργάζονται στα παραδοσιακά μέσα ενημέρωσης (εφημερίδες, ραδιόφωνο, τηλεόραση), συμπεριλαμβανομένων και των διαδικτυακών τους μορφών, καθώς και όλοι όσοι μπορούν να έχουν πρόσβαση σε αυτά για τη διάδοση των στοχασμών τους, αλλά δυνητικά όλοι οι χρήστες του Internet. Αρκεί η σύνδεση στο Internet, με οποιονδήποτε τρόπο, και η εγγραφή σε κάποιο μέσο κοινωνικής δικτύωσης ή η δημιουργία μιας ιστοσελίδας ή ενός blog, για να γίνει ο κάθε χρήστης του Internet ένας δυνητικός δημοσιογράφος, ο οποίος μπορεί να παράγει, να αναπαράγει και να συμμερίζεται πληροφορίες, ιδέες, σχόλια, μηνύματα, βίντεο, φωτογραφίες, έχοντας τη δυνατότητα να απευθυνθεί, -αξιοποιώντας τις δυνατότητες που προσφέρουν οι ψηφιακές πλατφόρμες- σε ένα πολύ μεγάλο κοινό. Ταυτόχρονα, λόγω του πολλαπλασιασμού των δημιουργών πληροφόρησης, οι οποίοι συμπίπτουν δυνητικά με όλους τους χρήστες του Internet, και της διεύρυνσης των δυνατοτήτων απόκτησης και εμβάθυνσης γνώσεων μέσω του Internet με τη χρήση των μηχανών αναζήτησης και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, έχουν αυξηθεί εντυπωσιακά οι ευκαιρίες και οι επιλογές των πολιτών κατά την άσκηση της ελευθερίας αναζήτησης και λήψης πληροφοριών.

Από την άλλη πλευρά, παρά τον φαινομενικά πολυκεντρικό χαρακτήρα του νέου πληροφοριακού συστήματος, υπάρχει μεγάλη συγκέντρωση εξουσίας στα χέρια πολύ λίγων, δηλαδή στις ψηφιακές πλατφόρμες Over-the-Top, οι οποίες έχουν την ικανότητα, δια μέσου των αλγορίθμων τους που επεξεργάζονται τα προσωπικά δεδομένα των χρηστών τους, να επιλέγουν τις πληροφορίες που προτείνουν σε αυτούς, λαμβάνοντας υπόψη τις συνειδητές ή υποσυνείδητες προτιμήσεις, επιθυμίες, διαθέσεις ή ακόμη και προκαταλήψεις τους. Τη δυνατότητα αυτή την αξιοποιούν στη διαφημιστική αγορά, προσελκύοντας διαφημιστικά μηνύματα, από τα οποία αποκομίζουν τεράστια κέρδη. Αποτελεί στοιχείο της κοινής πείρας ότι όποιος σήμερα θέλει να βρει πληροφορίες για οποιοδήποτε θέμα, το

Τεύχος 1, Αρ. 1

πιθανότερο είναι να τις αναζητήσει στη Google ή στο Facebook, τροφοδοτώντας διαρκώς τις ψηφιακές πλατφόρμες με νέα δεδομένα, από τα οποία αυτές παράγουν άλλα δεδομένα, ολοένα πιο προσωποποιημένα. Αυτό μπορεί να εξυπηρετεί τους χρήστες των ψηφιακών πλατφορμών, αφού μειώνει το χρονικό ή άλλο κόστος της αναζήτησης των πληροφοριών που τους ενδιαφέρουν, ταυτόχρονα όμως τους κλείνει σε έναν κόσμο αδιαπέραστο από άλλες πληροφορίες και απόψεις. Ο ρόλος των αλγορίθμων στον περιορισμό του πληροφοριακού πλουραλισμού και εν τέλει, στον προσανατολισμό του τρόπου σκέψης των χρηστών των ψηφιακών πλατφορμών, δεν θα ήταν τόσο σημαντικός, αν δεν υπήρχε παράλληλα σε εξέλιξη μια δραματική ανατροπή στην ιεραρχία των πηγών πληροφόρησης. Το Internet τείνει πλέον να καταστεί η κύρια πηγή πληροφόρησης, ιδίως των νέων γενεών, σε βάρος των παραδοσιακών μέσων ενημέρωσης, με πιο μεγάλο θύμα τον έντυπο τύπο, ο ρόλος του οποίου στο σύστημα πληροφόρησης περιθωριοποιείται ολοένα περισσότερο.

Το Νομικό Καθεστώς των Ψηφιακών Πλατφορμών

Οι ψηφιακές πλατφόρμες, όπως έχουν σήμερα εξελιχθεί, δεν είναι μόνο “πλατφόρμες”, δηλαδή ουδέτερες τεχνικές υποδομές που διευκολύνουν απλώς τη διακίνηση των περιεχομένων που παράγουν οι χρήστες τους, αλλά νέα μέσα μαζικής ενημέρωσης που συμπληρώνουν ή υποκαθιστούν τη δραστηριότητα του τύπου και της ραδιοτηλεόρασης και λειτουργούν, όπως ακριβώς και τα παραδοσιακά μέσα μαζικής ενημέρωσης, ως gatekeepers της πληροφόρησης που απευθύνεται στο μαζικό κοινό. Πράγματι, οι ιστοσελίδες που εμφανίζονται στην πρώτη ή τη δεύτερη σελίδα των αποτελεσμάτων έρευνας της Google – κατά κανόνα εκεί εξαντλείται η αναζήτηση των χρηστών – αποτελούν προϊόν μιας αλγοριθμικής επιλογής που τελικά δεν διαφέρει ουσιωδώς από τον παραδοσιακό “εκδοτικό έλεγχο”. Το ίδιο ισχύει και για τον αλγόριθμο του Facebook, ο οποίος επιλέγει τα περιεχόμενα που εμφανίζονται στο newsfeed των χρηστών του. Ειδικότερα όμως το Facebook και τα άλλα μέσα κοινωνικής δικτύωσης αποτελούν συγχρόνως και μέσα διάδοσης και αναπαραγωγής πληροφοριών (αληθών ή ψευδών) και ιδεών που απευθύνονται σε ένα κοινό πολύ ευρύτερο από εκείνο των παραδοσιακών μέσων ενημέρωσης. Ό,τι ισχύει για τα παραδοσιακά μέσα ενημέρωσης, όσον αφορά τις ευθύνες και τα καθήκοντά τους για τα περιεχόμενά τους και για τα δικαιώματα των αναγνωστών, των ακροατών και των τηλεθεατών απέναντι σε αυτά, ιδίως – αλλά όχι μόνο – για το δικαίωμά τους στη μη πληροφόρηση, το οποίο ισχύει αδιακρίτως έναντι όλων των παραδοσιακών μέσων ενημέρωσης, θα πρέπει να ισχύει κατά μείζονα λόγο και για τις ψηφιακές πλατφόρμες, οι οποίες τείνουν σήμερα να κυριαρχήσουν στο σύστημα πληροφόρησης.

Η έννοια της ελευθερίας της πληροφόρησης, όπως την έχει επεξεργασθεί, με αφετηρία το άρθρο 10 § 1 ΕΣΔΑ σε συνδυασμό με εθνικές συνταγματικές ρυθμίσεις (βλ. π.χ. άρθρο 5 § 1 GG, άρθρο 20 § 1 (δ) του ισπανικού Συντάγματος, βλ. και πιο πρόσφατα το άρθρο 5Α §1 του ελληνικού Συντάγματος), η ευρωπαϊκή συνταγματική θεωρία, αναδεικνύοντας τόσο την ενεργητική της πλευρά που αναφέρεται στην ελευθερία των μέσων μαζικής ενημέρωσης εν γένει (πρβλ. και το άρθρο 11 § 2 του ΧΘΔΕΕ), όσο και ιδίως, την παθητική της πλευρά που αναφέρεται στα δικαιώματα των αποδεκτών της πληροφόρησης, μπορεί να αποτελέσει το πλαίσιο αναφοράς και για τις ψηφιακές πλατφόρμες. Μάλιστα, όσον αφορά τη ρύθμιση των περιεχομένων που διακινούνται από τις ψηφιακές

Τεύχος 1, Αρ. 1

πλατφόρμες, το συγγενέστερο πρότυπο είναι η ρύθμιση της ραδιοτηλεοπτικής πληροφόρησης (κατά το παράδειγμα του άρθρου 15 § 2 του ελληνικού Συντάγματος που θεσπίζει αυξημένους περιορισμούς στην ελευθερία της ραδιοτηλεοπτικής πληροφόρησης σε σχέση με την πληροφόρηση δια του τύπου), λόγω της δύναμης επιρροής των ψηφιακών πλατφορμών στην κοινή γνώμη και της ευρύτερης και διαρκέστερης απήχησης των προσβολών που μπορούν να προκαλέσουν οι δημοσιεύσεις των χρηστών τους στα δικαιώματα εκείνων τους οποίους αφορούν. Χαρακτηριστική, από την άποψη αυτή, είναι η απόφαση του ΕΔΔΑ στην υπόθεση *Editorial Board of Pravoye and Shtekel v. Ukraine* (5.5.2011), στην οποία το Δικαστήριο επισήμανε ότι το πρότυπο της ελευθερίας του τύπου δεν μπορεί να εφαρμοστεί στο Internet επειδή *“The risk of harm posed by content and communications on the Internet to the exercise and enjoyment of human rights and freedoms, particularly the right to respect for private life, is certainly higher than that posed by the press. Therefore, the policies governing reproduction of material from the printed media and the Internet may differ. The latter undeniably have to be adjusted according to the technology’s specific features in order to secure the protection and promotion of the rights and freedom concerned”* (§ 63).

Προς το παρόν, όμως, η ισχύουσα νομοθεσία τόσο στις ΗΠΑ όσο και στην Ευρωπαϊκή Ένωση διαχωρίζει τη διαχειριστική λειτουργία των ψηφιακών πλατφορμών από τα περιεχόμενα που διακινούνται μέσω αυτών, αγνοώντας τον ολοένα λιγότερο ουδέτερο και παθητικό ρόλο τους. Η νομοθεσία αυτή προέρχεται από την εποχή του Web 1.0, δηλαδή όταν δεν υπήρχαν οι μηχανές αναζήτησης με τη σημερινή τους μορφή και δεν είχαν ακόμη εμφανισθεί τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης.

Το βασικό πρότυπο εξακολουθεί να είναι το άρθρο 230 της Communications Decency Act των ΗΠΑ (1995), που ορίζει ότι *“No provider or user of an interactive computer service shall be treated as the publisher or speaker of any information provided by another information content provider”*. Αυτές είναι οι περίφημες 26 λέξεις που δημιούργησαν έναν *“ασφαλή λιμένα”* για τις ψηφιακές πλατφόρμες, απαλλάσσοντάς τες από την ευθύνη για τα περιεχόμενα που παράγουν οι χρήστες τους και αφήνοντας στην απόλυτη διακριτική τους ευχέρεια την παρεμπόδιση ή τη μη παρεμπόδιση της δημοσίευσής τους.

Μάλιστα, ακόμη και εάν ο θιγόμενος τρίτος από παράνομο περιεχόμενο που αναρτούν οι χρήστες του παρόχου, απαιτεί την απόσυρσή του, ο τελευταίος, κατά την επικρατήσασα ερμηνεία του άρθρου 230, δεν έχει νομική υποχρέωση προς άρση. Θεωρητικά, η απαλλαγή του παρόχου από κάθε ευθύνη για τις δημοσιεύσεις των χρηστών του, αποτελούσε εγγύηση για τη μέγιστη δυνατή διασφάλιση της ελεύθερης κυκλοφορίας των ιδεών και των πληροφοριών στο Internet. Στην πράξη, η δυνατότητα των παρόχων να διαχειρίζονται ελεύθερα τα περιεχόμενα που φιλοξενούσαν, με βάση τους δικούς τους κανόνες, στους οποίους προσχωρούσαν οι χρήστες τους, οδήγησε σταδιακά σε μεγαλύτερο περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης και πληροφόρησης στο Internet, αφού τα νεοεμφανισθέντα μέσα κοινωνικής δικτύωσης κατά τη δεκαετία του 2000 άρχισαν να θεσπίζουν ολοένα και πιο αυστηρές πολιτικές για τις δημοσιεύσεις των χρηστών τους.

Απαλλαγή των παρόχων διαδικτυακών υπηρεσιών από την ευθύνη για τα φιλοξενούμενα παράνομα περιεχόμενα, αλλά υπό προϋποθέσεις, θεσπίζει η Ευρωπαϊκή Οδηγία του 2000 για το ηλεκτρονικό

Τεύχος 1, Αρ. 1

εμπόριο. Η Οδηγία αυτή εισήγαγε την έννοια των “μεσαζόντων παροχής υπηρεσιών”, καλύτερα των ενδιάμεσων παρόχων, στην οποία εντάσσονται και οι ψηφιακές πλατφόρμες, ειδικότερα ως πάροχοι προσωρινής ή κρυφής μνήμης (cache providers), όπως η Google και οι άλλες μηχανές αναζήτησης, ή ως πάροχοι φιλοξενίας (host providers), όπως το Facebook και τα άλλα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Σύμφωνα με την Οδηγία, οι ενδιάμεσοι πάροχοι δεν έχουν γενική υποχρέωση ελέγχου των περιεχομένων που αποθηκεύουν ή φιλοξενούν και για τον λόγο αυτό δεν ευθύνονται κατ’ αρχήν για το τυχόν παράνομο περιεχόμενό τους. Όμως, οι πάροχοι κρυφής μνήμης υποχρεούνται σε απόσυρση περιεχομένων εάν διαταχθούν προς τούτο από μια δικαστική ή διοικητική αρχή (άρθρο 13 § 1 περ. ε’), ενώ μετά την απόφαση *Google Spain* του ΕΔΔΑ υποχρεούνται να υιοθετήσουν ένα σύστημα “ειδοποίησης και απόσυρσης” (notice and take down), ειδικότερα στην περίπτωση αυτήν ένα σύστημα “ειδοποίησης και απο-ευρετηρίασης” (notice and delist), ώστε να επιλαμβάνονται των αιτημάτων των θιγομένων προσώπων και να αποσύρουν τις πληροφορίες που αφορούν τα πρόσωπα αυτά εάν κρίνουν βάσιμο το αίτημά τους (βλ. και παρακάτω όπου γίνεται ειδική αναφορά στη *Google Spain*). Για τους παρόχους φιλοξενίας ισχύει επίσης η κατ’ αρχήν απαλλαγή από την ευθύνη για τα περιεχόμενα που παράγουν ή διαδίδουν ή συμμερίζονται οι χρήστες τους, εκτός εάν έχει διαταχθεί η απόσυρσή τους με απόφαση των αρμοδίων δικαστικών ή διοικητικών αρχών, η εξαίρεση όμως αυτή επεκτείνεται και στην περίπτωση κατά την οποία οι εν λόγω πάροχοι έχουν πληροφορηθεί με οποιονδήποτε τρόπο την εισαγωγή παράνομων περιεχομένων στην πλατφόρμα τους, οπότε υποχρεούνται να αποσύρουν ταχέως τα περιεχόμενα αυτά (άρθρο 14 § 1 περ. β’). Η σχετική πληροφόρηση μπορεί να προέλθει και από τον θιγόμενο τρίτο και προκειμένου να αποφευχθούν δικαστικές διαμάχες και να ομογενοποιηθεί η διαδικασία εξέτασης των αιτημάτων προς απόσυρση, οι πάροχοι φιλοξενίας, δηλαδή πρακτικά τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, έχουν οργανώσει στο πλαίσιο της αυτορρύθμισής τους ένα “ιδιωτικό” σύστημα notice and take down, το οποίο δεν προβλέπεται ρητά στο άρθρο 14 της Οδηγίας, αλλά επιτρέπεται και μάλιστα ενθαρρύνεται από αυτό, με σκοπό κυρίως την έγκαιρη απόσυρση των παράνομων περιεχομένων (πρβλ. το άρθρο 16 για την κατάρτιση κωδίκων δεοντολογίας).

Ο γερμανικός νόμος για την καταπολέμηση της ρητορικής μίσους και των fake news στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, ο λεγόμενος NetzDG (2017), αξιοποιώντας και υπερακοντίζοντας ίσως τις πρόνοιες της Οδηγίας, καθιέρωσε ένα μικτό “δημόσιο-ιδιωτικό” σύστημα notice and take down για τα αξιόποινα περιεχόμενα που φιλοξενούνται στα μεγάλα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, το οποίο χαρακτηρίζεται από την επιβολή αυξημένων υποχρεώσεων στους διαχειριστές τους όσον αφορά τη διαχείριση και την έγκαιρη εξέταση των καταγγελιών από τους θιγομένους ή από τους χρήστες τους, με απειλή διοικητικών προστίμων για τη μη συμμόρφωση των παρόχων, που μπορούν να φθάσουν στο ποσό των πέντε εκατομμυρίων ευρώ. Το πνεύμα του NetzDG, που εκφράζει ίσως μια γενικότερη τάση για τη ρύθμιση των ψηφιακών πλατφορμών στον ευρωπαϊκό χώρο, είναι η ανοχή στην απόσυρση ακόμη και νόμιμων ή μη προφανώς παράνομων περιεχομένων, στο λεγόμενο overblocking, εάν με τον τρόπο αυτόν αποφεύγεται η διάδοση παράνομων περιεχομένων. Στην ίδια λογική της “δημιουργικής” ερμηνείας της Οδηγίας προς την κατεύθυνση της επαύξησης των υποχρεώσεων των ενδιάμεσων παρόχων κινείται και η πρόσφατη απόφαση του ΔΕΕ στην υπόθεση *Glawischnig - Piesczek v. Facebook* (2019), που υποχρέωσε το Facebook στην απόσυρση και όλων των άλλων ομοίου περιεχομένου μηνυμάτων πέρα από το αρχικό, για το οποίο διατάχθηκε απόσυρση με δικαστική

Τεύχος 1, Αρ. 1

απόφαση. Όπως ήδη σημειώθηκε, ένα σύστημα notice and take down υποχρεώθηκε να εισαγάγει η Google μετά την απόφαση *Google Spain* του ΔΕΕ (2014), στην οποία αναγνωρίστηκε το δικαίωμα στην απο-ευρετηρίαση από τις μηχανές αναζήτησης ορισμένων προσωπικών δεδομένων που εμφανίζονται στον κατάλογο των αποτελεσμάτων τους. Το δικαίωμα αυτό συμπεριλαμβάνεται πλέον στο δικαίωμα διαγραφής των προσωπικών δεδομένων (ή δικαίωμα στη λήθη), το οποίο κατοχυρώνεται στο άρθρο 17 του General Data Protection Regulation (EU GDPR). Στην περίπτωση αυτή, η εφαρμογή του συστήματος notice and take down από τον πάροχο μηχανής αναζήτησης τελεί υπό τον έλεγχο των αρμοδίων εποπτικών Αρχών (στην Ελλάδα, της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα - ΑΠΔΠΧ), ενώπιον των οποίων έχει δικαίωμα προσφυγής ο θιγόμενος, εάν αμφισβητεί τη νομιμότητα της απόφασης του παρόχου επί του αιτήματος απο-ευρετηρίασης (βλ. ενδεικτικά, ΑΠΔΠΧ 25/2019). Στην υπόθεση *Google Spain*, εφαρμοστέα δεν ήταν η Οδηγία για το ηλεκτρονικό εμπόριο, αλλά η τότε ισχύουσα Οδηγία για την προστασία των προσωπικών δεδομένων ως *lex specialis*. Η απόφαση του ΔΕΕ δημιούργησε πρόσθετες υποχρεώσεις για τους παρόχους μηχανών αναζήτησης, πέραν εκείνων που προβλέπονται στο άρθρο 13 § 1 περ. ε' της Οδηγίας, έστω και αν αυτές αφορούν ειδικά την προστασία των προσωπικών δεδομένων. Παρουσιάζει όμως και ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το ερευνώμενο εδώ θέμα, διότι προετοίμασε το έδαφος για την εμπλοκή των ψηφιακών πλατφορμών στον έλεγχο των περιεχομένων της πληροφόρησης online, αναθέτοντας σε αυτές, έστω και σε πρώτο βαθμό, την άσκηση κατ' ουσία δημοσίων λειτουργιών. Είναι χαρακτηριστικό ότι όλες οι πρωτοβουλίες *soft law* της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την καταπολέμηση του ρατσιστικού λόγου ή των *fake news* στο Internet έχουν ως βάση τη σύμπραξη των ψηφιακών πλατφορμών, παρακινώντας τες στην υιοθέτηση συστημάτων notice and take down, ανεξάρτητα και πέρα από τις υποχρεώσεις και τα προνόμιά τους κατά τα άρθρα 13, 14 και 15 της Οδηγίας για το ηλεκτρονικό εμπόριο (βλ. τον Code of Conduct on countering illegal hate speech του 2016 και τον Code of Practice on disinformation του 2018).

Το Φαινόμενο της «Παράπλευρης Λογοκρισίας»

Παρατηρώντας τα δεδομένα, ο Jack Balkin ορθά διαπίστωνε, ήδη από το 2014, ότι οι ψηφιακές πλατφόρμες έχουν αποκτήσει έναν διπλό ρόλο: δεν αποτελούν πλέον μόνο τεχνολογικές υποδομές που διευκολύνουν την άσκηση της ελευθερίας της έκφρασης και πληροφόρησης, αλλά έχουν εξελιχθεί και σε παράγοντα της ρύθμισής της. Και όπως είδαμε, αυτό έγινε υπό την ώθηση του άρθρου 230 της Communications Decency Act και της Ευρωπαϊκής Οδηγίας του 2000 ή προς συμμόρφωση σε *hard law* (NetzDG, άρθρο 17 GDPR). Οι αποφάσεις των ψηφιακών πλατφορμών για διαγραφή αναρτήσεων που έχουν προφανώς παράνομο περιεχόμενο δεν δημιουργούν πρόβλημα από την άποψη του συνταγματικού δικαίου, αφού στην περίπτωση αυτή θα υπήρχε υποχρέωση προς άρση εάν ο θιγόμενος επεδίωκε δικαστικώς την αξίωσή του, απλώς αυτό θα γινόταν με κάποια καθυστέρηση. Όμως, η τρέχουσα πρακτική των ψηφιακών πλατφορμών περιλαμβάνει και τη διαγραφή περιεχομένων για τα οποία υπάρχει απλώς υποψία ότι είναι παράνομα ή είναι παράνομα μόνο σε σχέση με τους δεοντολογικούς τους κανόνες, οι οποίοι ενσωματώνονται στη σύμβαση που συνάπτουν με τους χρήστες τους (π.χ. τα Community Standards του Facebook, οι Twitter Rules κ.λπ.). Ο έλεγχος των περιεχομένων γίνεται από την ομάδα των moderators των πλατφορμών σε συνδυασμό με τη χρήση αλγορίθμων, οι οποίοι όμως δεν αντιλαμβάνονται πάντοτε περί τίνος πρόκειται

Τεύχος 1, Αρ. 1

(χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της απόφασης του Facebook για τη διαγραφή post στο οποίο εμφανιζόταν η ιστορική φωτογραφία του NaraInn Girl, που θεωρήθηκε από τον αλγόριθμο ως άσεμνη).

Η πρακτική αυτή, ιδίως όταν οδηγεί στην απόσυρση περιεχομένων που δεν θα μπορούσαν να θεωρηθούν παράνομα με βάση τα εθνικά Συντάγματα και το διεθνές δίκαιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, έχει χαρακτηριστεί ως “παράπλευρη λογοκρισία” (collateral censorship). Ο όρος “παράπλευρη” υποδηλώνει την άσκηση ελέγχου από τους ενδιάμεσους παρόχους σε περιεχόμενα που δεν έχουν παραγάγει οι ίδιοι αλλά οι χρήστες τους. Κατ’ ακριβολογία, όμως, δεν πρόκειται για “λογοκρισία”, αφού υπό τον όρο αυτόν νοείται στο δημόσιο δίκαιο μόνο η κρατική λογοκρισία, που συνίσταται στον προληπτικό έλεγχο των περιεχομένων των μέσων ενημέρωσης ή άλλων μέσων μαζικής επικοινωνίας από διοικητικά όργανα προς έγκριση ή τροποποίηση ή απαγόρευσή τους.

Έτσι νοούμενη η λογοκρισία, δηλαδή ως τυπικός θεσμός του δημοσίου δικαίου, δεν υφίσταται πλέον στην Ελλάδα, ενώ στον χώρο του τύπου απαγορεύεται ρητά από το Σύνταγμα (άρθρο 14 § 2 εδ. β’). Αντίθετα, δεν εμπίπτει στην έννοια της λογοκρισίας ο έλεγχος που ασκούν οι υπεύθυνοι διευθυντές εφημερίδων ή ραδιοτηλεοπτικών σταθμών για να παρεμποδίσουν τη δημοσίευση ή μετάδοση παράνομων περιεχομένων ή νόμιμων αλλά ανεπιθύμητων περιεχομένων, αν και στην τελευταία αυτήν περίπτωση ισχύουν διαφορετικοί κανόνες στον ραδιοτηλεοπτικό τομέα, λόγω των υποχρεώσεων “εσωτερικού πλουραλισμού” που θεσπίζει το άρθρο 15 § 2 Συντ.

Ο έλεγχος, σε πρώτο βαθμό τουλάχιστον, των δημοσιεύσεων των χρηστών από τις ίδιες τις πλατφόρμες που τα φιλοξενούν, είναι αναπόφευκτος, λόγω του τεραστίου όγκου των δημοσιεύσεων αυτών, που καθιστά αδύνατη την άσκηση τέτοιου ελέγχου από δικαστήρια ή ανεξάρτητες Αρχές. Εκτός του ότι δεν είναι εύκολη η ταυτοποίηση των χρηστών που εισάγουν παράνομα περιεχόμενα, όσο εξακολουθεί να υπάρχει η δυνατότητα ανώνυμης πρόσβασης στο Internet. Η ρύθμιση, όμως, των περιεχομένων της πληροφόρησης online αποτελεί πλέον ένα ζήτημα γενικότερου δημοσίου συμφέροντος σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο και για τον λόγο αυτόν δεν μπορεί να αφεθεί μόνο στη διακριτική ευχέρεια των ψηφιακών πλατφορμών, που αποτελούν τις νέες πανίσχυρες “ιδιωτικές εξουσίες” στον σύγχρονο κόσμο. Το φαινόμενο του overblocking, που οφείλεται στην απόκλιση επί το αυστηρότερο των εσωτερικών κανόνων των ψηφιακών πλατφορμών για τη ρύθμιση των δημοσιεύσεων των χρηστών τους, εν συγκρίσει προς τις εθνικές ή διεθνείς εγγυήσεις για την ελευθερία της έκφρασης και της πληροφόρησης, μπορεί να περιορισθεί με την επιβολή υποχρέωσης συμμόρφωσής τους προς το διεθνές δίκαιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η οποία στον ευρωπαϊκό χώρο δεν μπορεί παρά να έχει ως παράμετρο αναφοράς την ΕΣΔΑ και τη νομολογία του ΕΔΔΑ. Προς την κατεύθυνση αυτή φαίνεται να κινείται και το νεοσύστατο Oversight Board του Facebook, στα πρώτα δείγματα της “νομολογίας”, του οποίου είναι εμφανής η προσπάθεια για μείωση του overblocking μέσα από μια “σύμφωνη προς το διεθνές δίκαιο” ερμηνεία των Community Standards του Facebook, κάτι που δείχνει και τα όρια της αυτο-συνταγματοποίησης του Facebook και των ψηφιακών πλατφορμών εν γένει.

Σε κάθε περίπτωση, οι κυρώσεις που επιβάλλουν οι ψηφιακές πλατφόρμες στους χρήστες τους, π.χ. η διαγραφή των αναρτήσεών τους ή η προσωρινή ή διαρκής απενεργοποίηση των λογαριασμών τους,

Τεύχος 1, Αρ. 1

μπορούν να ελεγχθούν από τα πολιτικά δικαστήρια και μάλιστα όχι μόνο επί τη βάσει των όρων της σύμβασής τους, αλλά και με άμεση εφαρμογή των συνταγματικών και διεθνών εγγυήσεων της ελευθερίας της έκφρασης και της πληροφόρησης, αφού στη σχέση μεταξύ παρόχων και χρηστών ισχύει κατ' εξοχήν η αρχή της "τριτενέργειας" των θεμελιωδών δικαιωμάτων (πρβλ. άρθρο 25 § 1 εδ. γ' του ελληνικού Συντάγματος), λόγω της ασυμμετρίας εξουσίας μεταξύ των αντισυμβαλλομένων μερών. Ο *ex post* έλεγχος των κυρώσεων αυτών ή και εν γένει των αποφάσεων των ψηφιακών πλατφορμών θα μπορούσε να ανατεθεί και σε μια εξειδικευμένη ανεξάρτητη Αρχή με γενική αρμοδιότητα στον τομέα της πληροφόρησης online, χωρίς να θίγονται οι αρμοδιότητες άλλων ανεξάρτητων Αρχών σε επιμέρους τομείς (π.χ. του Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης -ΕΣΡ- για τα περιεχόμενα των πλατφορμών διαμοιρασμού βίντεο και της ΑΠΔΠΧ για την προστασία των προσωπικών δεδομένων στο Internet).

Ένα Σχόλιο για τον Αποκλεισμό του Ντόναλντ Τραμπ από τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης

Την Τετάρτη, 6 Ιανουαρίου 2021, ημέρα της επικύρωσης από την Ολομέλεια του Κογκρέσου της ψήφου των μεγάλων εκλεκτόρων υπέρ του Τζο Μπάιντεν, ο απερχόμενος Πρόεδρος των ΗΠΑ Ντόναλντ Τραμπ, ο οποίος μέχρι τότε δεν είχε αναγνωρίσει την ήττα του στις εκλογές της 3ης Νοεμβρίου 2020, κάλεσε τους οπαδούς του σε συγκέντρωση στην Ουάσιγκτον και από το πάρκο Ellipse, στα νότια του Λευκού Οίκου, εκφώνησε έναν εμπρηστικό λόγο με κεντρικό σύνθημα "Δεν θα παραδεχτούμε ποτέ την ήττα. Ποτέ δεν θα παραιτηθούμε. Θα σταματήσουμε τη κλοπή". Μετά το τέλος της ομιλίας του, η οποία αναμεταδόθηκε από χιλιάδες υποστηρικτές του στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και μετά από μία σειρά προκλητικών και εριστικών tweets του ιδίου, ένα ετερόκλητο πλήθος οπαδών του, ακροδεξιών, παραστρατιωτικών, υπερμάχων της οπλοφορίας, συνωμοσιολόγων, anti-maskers, κ.λπ., εισέβαλε στο Καπιτώλιο με σκοπό να παρεμποδίσει τη συνεδρίαση του Κογκρέσου. Ακολούθησαν βίαια επεισόδια στα οποία έχασαν τη ζωή τους τέσσερις άνθρωποι. Το βράδυ της ίδιας ημέρας, και ενώ η κατάσταση δεν είχε τεθεί ακόμη υπό έλεγχο, πρώτα το Twitter και στη συνέχεια το Facebook αποφάσισαν την αναστολή των λογαριασμών του Τραμπ στις πλατφόρμες τους και το ίδιο έκαναν τις επόμενες μέρες και άλλα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Τυπικά επικαλέστηκαν την εκ μέρους του Τραμπ παραβίαση των «Όρων Χρήσης» των υπηρεσιών τους, φαίνεται, όμως, ότι τα δύο μεγάλα μέσα κοινωνικής δικτύωσης που αντέδρασαν, έστω και με κάποια καθυστέρηση το ίδιο βράδυ, είχαν σαφή επίγνωση ότι το διακύβευμα ήταν πολύ μεγαλύτερο, δηλαδή ότι ο δημόσιος λόγος του απερχόμενου Προέδρου εξωθούσε τους υποστηρικτές του σε βίαιη ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος. Είναι χαρακτηριστική, από την άποψη αυτή, η ανάρτηση του διευθύνοντος σύμβουλου του Facebook Μαρκ Ζάκερμπεργκ, τα ξημερώματα της Πέμπτης, 7 Ιανουαρίου 2021: «*The shocking events of the last 24 hours clearly demonstrate that President Donald Trump intends to use his remaining time in office to undermine the peaceful and lawful transition of power to his elected successor, Joe Biden... We believe that the public has a right to the broadest possible access to political speech, even controversial speech. But the current context is now fundamentally different, involving use of our platform to incite violent insurrection against a democratically elected government*». Ακόμη και με βάση το Brandenburg Test του Supreme Court (βλ. *Brandenburg v. Ohio*, 1969), που θέτει εκτός συνταγματικής προστασίας μόνο τις πιο ακραίες

Τεύχος 1, Αρ. 1

περιπτώσεις ανατρεπτικού λόγου, η ομιλία που εκφώνησε ο Τραμπ στο πάρκο Ellipse δεν προστατεύεται από την Πρώτη Τροπολογία, αφού υπήρχε παρακίνηση στους οπαδούς του για άμεση ανατρεπτική δράση, την οποία ήθελε και επεδίωκε ο απερχόμενος Πρόεδρος, και εκείνη τη χρονική στιγμή ήταν πολύ πιθανό να πραγματοποιηθεί, όπως άλλωστε συνέβη. Καμία «παράπλευρη λογοκρισία» δεν υπήρξε, λοιπόν, στη συγκεκριμένη περίπτωση. Με τα δεδομένα, μάλιστα, του ελληνικού Συντάγματος, η ενέργεια αυτή των μέσων κοινωνικής δικτύωσης θα αποτελούσε έμπρακτη άσκηση του δικαιώματος και καθήκοντος αντίστασης κατά το άρθρο 120 §4 του Συντάγματος, με σκοπό την άμυνα της δημοκρατίας.

Βιβλιογραφική Σημείωση

Εκτενέστερα, για το πώς άλλαξε το σύστημα πληροφόρησης στην εποχή του Web 2.0 και για τον ρόλο των ψηφιακών πλατφορμών στο νέο αυτό περιβάλλον, βλ. την ανάλυση του Giovanni Pitruzzella, τότε Προέδρου της Αρχής Ανταγωνισμού της Ιταλίας και νυν Γενικού Εισαγγελέα στο ΔΕΕ, στη μελέτη του, *La libertà di informazione nell'era di Internet*, σε: G. Pitruzzella/O. Pollicino/S. Quintarelli, *Parole e potere. Libertà d' espressione, hate speech e fake news*, Milano, 2017, σ. 55 επ. Για την κατανόηση των κοινωνικών, πολιτικών και ψυχολογικών επιπτώσεων του Internet και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στην ανθρώπινη συμπεριφορά, καίρια υπήρξε η συμβολή του διάσημου Αμερικανού συνταγματολόγου C. Sunstein, ήδη από το Republic.com, στη συνέχεια με το Republic.com 2.0 και πιο πρόσφατα με το Republic: Divided Democracy in the Age of Social Media, 2017.

Από την ελληνική βιβλιογραφία βλ. Λ. Μήτρου/Α-Μ. Πισκοπάνη/Σ. Τάσση/Μ. Καρύδα/Σ. Κοκολάκη, *Facebook, blogs και δικαιώματα*, 2013, ιδίως την εισαγωγή της Λ. Μήτρου, σ. 9 επ. και τη μελέτη της Α-Μ. Πισκοπάνη, *Η ελευθερία της έκφρασης στο "ιδιωτικοποιημένο" δημόσιο δίκαιο του Facebook*, σ. 19 επ. Επίσης, Α. Ασκητή, *Ψηφιακή ελευθερία της έκφρασης: Κράτος, κοινωνικά δίκτυα και μηχανές αναζήτησης μεταξύ ιδιωτικοποίησης του ελέγχου και ιδιωτικοποίησης του ιδιώτη*, και Π. Μαντζούφα, *Η επιρροή των εταιριών του διαδικτύου στην ελευθερία του λόγου και στην πολιτική αντιπαράθεση. Πεδία σύγκρουσης και πιθανοί κίνδυνοι*, Constitutionalism.gr, 27.3.2021. Για την προβληματική της ελευθερίας της πληροφόρησης βλ. D. Barrelet, *La liberté de l'information*, 1972. Για το άρθρο 230 της CDA βλ. G.R. Stone/L.-M. Seidman/C. R. Sunstein/M. V. Tushnet/P. S. Karlan, *Constitutional Law*, 2013, σ. 1447 επ. Για τις ρυθμίσεις της Ευρωπαϊκής Οδηγίας για το ηλεκτρονικό εμπόριο (άρθρα 12, 13, 14, 15) βλ. Γ. Γιαννόπουλου, *Η ευθύνη των παρόχων υπηρεσιών στο Internet*, 2013, Ι. Ιγγλεζάκη, *Το δίκαιο του ηλεκτρονικού εμπορίου*, 2009, σ. 215 επ. Για τον NetDG, Δ. Καραγκούνη, *Η επιβολή περιορισμών στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης μετά τον νέο γερμανικό νόμο περί βελτίωσης της επιβολής της νομοθεσίας στα κοινωνικά δίκτυα*, ΔΙΜΕΕ, 2018, σ. 335 επ. Για το άρθρο 17 GDPR, Φ. Παναγοπούλου-Κουτνατζή, *Τα νέα δικαιώματα για τους πολίτες βάσει του Γενικού Κανονισμού Προστασίας Δεδομένων: μια πρώτη αποτίμηση και συνταγματική αξιολόγηση*, ΕφημΔΔ 2017, σ. 87 επ. και Κ. Χριστοδούλου, *Δίκαιο Προσωπικών Δεδομένων*, 2020, σ. 132 - 133. Για τα συνταγματικά θεμέλια των μέσων κοινωνικής δικτύωσης βλ. Κ. Στρατηλάτη, *Χρειάζεται ειδική ρύθμιση η δημόσια σφαίρα του Διαδικτύου;* ΕφημΔΔ 2014, σ. 94 επ., Ελ. Αναστασιάδου, *Η προστασία της προσωπικότητας στα νέα μέσα επικοινωνίας, υπό δημοσίευση σε ΔΙΤΕ*, 2021. Ειδικότερα, για το νομικό καθεστώς των blogs,

Τεύχος 1, Αρ. 1

που αποτελεί ξεχωριστό ζήτημα και δεν εξετάζεται στην παρούσα μελέτη, βλ. Γ. Γιαννόπουλο, Ιστολόγια (blogs) και εφαρμογή της νομοθεσίας περί τύπου: η πορεία της νομολογίας μέχρι την ΑΠ 1425/2017, ΔΙΜΕΕ, 2017, σ. 494 επ. και Ελ. Αναστασιάδου, Το νομικό καθεστώς των ιστολογίων (blogs), ΔΙΜΕΕ, 2018, σ. 1 επ. Για τα περίπλοκα ζητήματα αστικής ευθύνης των ψηφιακών πλατφορμών βλ. Α. Τασίκα, Άρση από Τρίτο της Προσβολής Προσωπικότητας (σε ευθύνη από προσβλητικό περιεχόμενο αναρτήσεων στο Διαδίκτυο), σε: Κ. Δελούκα –Ιγγλέση/Α. Λιγωμένου/Α. Σινανιώτη (επιμ.), Δίκαιο και Τεχνολογία, 2019, σ. 157 επ. Για το σύστημα notice and takedown το οποίο έχει την προέλευσή του από το δίκαιο της πνευματικής ιδιοκτησίας βλ. Δ. Σερενίδη, Προσβολές της πνευματικής ιδιοκτησίας στα ψηφιακά δίκτυα, με πρόλογο Κ. Χριστοδούλου, 2010, σ. 71 επ. Για το φαινόμενο της «παράπλευρης λογοκρισίας» βλ. J. Balkin, Old-School/New-School speech regulation, *Harvard Law Review*, 2014, σ. 2296 επ., μελέτη στην οποία τίθενται όλα τα προβλήματα τα οποία συναντά η θεωρία της ελευθερίας έκφρασης και πληροφόρησης στην εποχή των ψηφιακών πλατφορμών.

Για το Oversight Board του Facebook βλ. Κ. Γιαννακόπουλο, Το “Ανώτατο Δικαστήριο” του Facebook και η κρυφή γοητεία του ιδιωτικού ψηφιακού συνταγματισμού, *constitutionalism.gr*, με αναφορά και στη θεωρητική συζήτηση για το φαινόμενο του “societal constitutionalism” (G. Teubner), δηλαδή τη διαμόρφωση αυτόνομων νησίδων συνταγματικότητας στον ιδιωτικό τομέα. Για τη *Brandenburg v. Ohio* βλ. E. Chemerinsky, *Constitutional Law*, 2015, σ. 1048 επ. Πριν από αυτήν ίσχυαν για τον ανατρεπτικό λόγο τα λιγότερο προστατευτικά κριτήρια της απόφασης *Dennis* (1951, στα χρόνια του μακαρθισμού).

Στην πρόσφατη απόφασή του για την “Υπόθεση Τραμπ” (5.5.2021), το Oversight Board του Facebook επικύρωσε την αρχική απόφαση του Facebook (7.1.2021) για την αναστολή των λογαριασμών του Ντόναλντ Τραμπ στο Facebook και στο Instagram. Το εποπτικό συμβούλιο του Facebook αναγνώρισε στο σκεπτικό του ότι οι αναρτήσεις του Τραμπ “...in maintaining an unfounded narrative of electoral fraud and president calls to action... created an environment where a serious risk of violence was possible... At the time of Mr. Trump’s posts, there was a clear, immediate risk of harm and his words of support for those involved in the riots legitimized their violent actions.” Στην ουσία, πρόκειται για μια εφαρμογή του *Brandenburg test* (βλ. στο κείμενο υπό § 5). Υπάρχει όμως στην απόφαση και ένα «άρωμα» ΕΔΔΑ, κατά το μέρος που ζητείται από το Facebook η επανεξέταση της απροσδιόριστης χρονικά αναστολής των λογαριασμών του Τραμπ. Πρβλ. και το σχόλιο των O. Pollicino – G. De Gregorio – M. Bassini, *Trump’s Indefinite Ban: Shifting the Facebook Oversight Board away from the First Amendment Doctrine*, σε: *VerfBlog*, 11.5.2021.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Balkin, J. M. (2014). Old-School/New-School speech regulation, *Harvard Law Review*, 127(8), 2296-2342.

Barrelet, D. (1972). *La liberté de l’information*. Berne: Staempfli.

© Επιθεώρηση Δημόσιας Διοίκησης, 2021

Ανθόπουλος, Χ. (2021). Η Ελευθερία της Πληροφόρησης στην Εποχή των Ψηφιακών Πλατφορμών. Επιθεώρηση Δημόσιας Διοίκησης 1(1), 1-11.

<https://www.lawjournals.unic.ac.cy/index.php/pareview>

Chemerinsky E. (2015). *Constitutional Law*. New York: Wolters Kluwer.

Manetti, M. (2021). Facebook, Trump e la fedeltà alla Costituzione, Forum di Quaderni Costituzionali, Διαθέσιμο: <https://www.forumcostituzionale.it/wordpress/wp-content/uploads/2021/02/14-Manetti-FQC-1-21.pdf>. [Ανακτήθηκε Ιούνιο 2021].

Pitruzzella, G., (2017). La libertà di informazione nell'era di Internet. In: Parole e potere. Libertà d'espressione, hate speech e fake news. G. Pitruzzella, O. Pollicino, S. Quintarelli, Milano: Egea.

Pollicino, O., De Gregorio, G, Bassini, M. (2021). Trump's Indefinite Ban: Shifting the Facebook Oversight Board away from the First Amendment Doctrine, Διαθέσιμο: <https://verfassungsblog.de/fob-trump-2/>. [Ανακτήθηκε Ιούνιο 2021].

Stone, G. R., Seidman, L. M., Sunstein, C. R., Tushnet, M. V., Karlan, P. S. (2013). *Constitutional Law*. New York: Wolters Kluwer

Sunstein, C. (2017) *Republic: Divided Democracy in the Age of Social Media*. New Jersey: Princeton University Press.

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αναστασιάδου, Ε. (2018). Το νομικό καθεστώς των ιστολογίων (blogs). *ΔΙΜΕΕ*, 4/2018.

Αναστασιάδου, Ε. (2021). Η προστασία της προσωπικότητας στα νέα μέσα επικοινωνίας. Υπό δημοσίευση σε ΔΙΤΕ.

Ασκητής, Α. (2020). *Ψηφιακή ελευθερία της έκφρασης: Κράτος, κοινωνικά δίκτυα και μηχανές αναζήτησης μεταξύ ιδιωτικοποίησης του ελέγχου και ιδιωτικοποίησης του ιδιώτη*. Αθήνα: εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη.

Γιαννακόπουλου, Κ. (2021). Το "Ανώτατο Δικαστήριο" του Facebook και η κρυφή γοητεία του ιδιωτικού ψηφιακού συνταγματισμού. Διαθέσιμο: <https://www.constitutionalism.gr/2021-02-27-yannakopoulos-ob-facebook/>. [Ανακτήθηκε Ιούνιο 2021].

Γιαννόπουλος, Γ. (2013). *Η ευθύνη των παρόχων υπηρεσιών στο Internet*. Αθήνα: εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη.

Γιαννόπουλος, Γ. (2017). Ιστολόγια (blogs) και εφαρμογή της νομοθεσίας περί τύπου: η πορεία της νομολογίας μέχρι την ΑΠ 1425/2017, *ΔΙΜΕΕ*, 4/2017.

Δελούκα –Ιγγλέση, Κ., Λιγωμένου, Α., Σινανιώτη, Α. (επιμ.) (2019) *Δίκαιο και Τεχνολογία*. Αθήνα: εκδ. Σάκκουλα.

Ιγγλεζάκης, Ι. (2009). *Το δίκαιο του ηλεκτρονικού εμπορίου*. Αθήνα – Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλα.

Καραγκούνης, Δ. (2018). Η επιβολή περιορισμών στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης μετά τον νέο γερμανικό νόμο περί βελτίωσης της επιβολής της νομοθεσίας στα κοινωνικά δίκτυα. *ΔΙΜΕΕ*, 3/2018

Τεύχος 1, Αρ. 1

Μαντζούφας, Π. (2021). Η επιρροή των εταιριών του διαδικτύου στην ελευθερία του λόγου και στην πολιτική αντιπαράθεση. Πεδία σύγκρουσης και πιθανοί κίνδυνοι. Διαθέσιμο: https://www.constitutionalism.gr/wp-content/uploads/2021/03/2021.03.27_Mantzoufas_eleftheria-ekfrasislogokrisia-sto-diadiktyo.pdf. [Ανακτήθηκε Ιούνιο 2021].

Μήτρου, Λ., Πισκοπάνη, Α-Μ., Τάσσης, Σ., Καρύδα, Μ., Κοκολάκης, Σ. (2013). *Facebook, blogs και δικαιώματα*. Αθήνα – Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλα.

Παναγοπούλου-Κουτνατζή, Φ. (2017). Τα νέα δικαιώματα για τους πολίτες βάσει του Γενικού Κανονισμού Προστασίας Δεδομένων: μια πρώτη αποτίμηση και συνταγματική αξιολόγηση. Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου Διαθέσιμο: file:///C:/Users/User/Downloads/materials_0044_1429_1_gr.pdf. [Ανακτήθηκε Ιούνιο 2021].

Σερενίδης, Δ. (2010). *Προσβολές της πνευματικής ιδιοκτησίας στα ψηφιακά δίκτυα*. Αθήνα: εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη.

Στρατηλάτης, Κ. (2014). Χρειάζεται ειδική ρύθμιση η δημόσια σφαίρα του Διαδικτύου; *Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου* 1, 94-111.

Τασίκας, Α. (2019). Άρση από Τρίτο της Προσβολής Προσωπικότητας (σε ευθύνη από προσβλητικό περιεχόμενο αναρτήσεων στο Διαδίκτυο), σε: Κ. Δελούκα – Ίγγλεση, Α. Λιγωμένου, Α. Σινανιώτη (επιμ.), *Δίκαιο και Τεχνολογία*. Αθήνα: εκδ. Σάκκουλα.

Χριστοδούλου, Κ. (2020). *Δίκαιο Προσωπικών Δεδομένων*. 2η έκδοση. Αθήνα: εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη.